

HADAS MIKLÓS

Pegazus és Rosinante

töredékes reflexiók Csepeli György és Wessely Anna írása
kapcsán

Közép Európa más – írja Csepeli György és Wessely Anna. A modernizálók zapadnyikokként és pocsvennyikokként állnak egymással szemben, a nemzeti identitás nem a jelen- és célorientált civilizáció, hanem a múlt- és értékorientált kultúra terminusaiban fogalmazódik meg errefelé. A fölülről vezérelt modernizáció féloldalasra sikeredett, az értelmiségiek nem függetleníthetik magukat a politikai diskurzus törvényeitől, metaforikus nyelven beszélnek, munkájukat etikai megfontolások és a társadalomterápia hevülete vezérli. A társadalomkutatók nem akadémiai szempontokat szem előtt tartó tudósok, hanem a nemzet élő lelkiismereteként létező megváltók, próféták, szociográfusok. Ebből következően ajánlatos, hogy régióink szociológiája ezek után se korlátozza magát a csupán szakmailag definiálható problémák tanulmányozására, s hogy mindent elkövessen a különböző stílusartományokban szabadon mozgó irodalmi szaknyelv folyamatos újratermelése érdekében.

Le a kalappal Csepeli és Wessely előtt, hogy e radikális tételt leírták! Mégpedig nem is akárhogy: élvezetesen, elegánsan, szellemesen, nagy műveltségről tanúbizonyságot téve. Vállalkozásukat különösképpen rokonszenvesé teszi az a tény, hogy szövegüket az 1991-es budapesti szociológiai vándorgyűlés egyik angol nyelvű szekciójában olvasták föl, minden bizonnyal kellőképpen provokálva az angolszász és német szociológia egybegyűlt képviselőit.

Megjegyezhetnénk ugyan, hogy az írás egyes vonatkozásaiban pontatlan, körvonalazatlan. Belekötletelnénk abba, hogy bizonytalan a szöveg tér- és időbeli érvényessége, a fogalmak olykor elmosódnak, a hivatkozások néha egymást gyöngítik, s a gondolati szerkezet némileg aránytalan. Németországtól Ausztrián át különböző balkáni országok említetnek például e kognitív elméleti esély hordozóiként. Nem tudnák vajon a szerzők, hogy Habermas és Ioan Aluas – ki az, ki e nevet ismeri? – azért némileg eltérő szakmai-szellemi közegben kényszerül létezni? S hogy ebből adódóan azért kognitív esélyeik között is találhatunk nem elhanyagolható különbségeket?

Vagy megkérdézhethetnénk: mit kezdjünk azzal a tétellel, miszerint bárki, aki a tradicionálisan meghatározott értelmiségi szereppel szemben a professzionális szerepet részesítette előnyben, a magyar társadalomban kívülállónak tekintett? Kire gondoljunk vajon? A műfordító Arany Jánosra? Kornaira? És egyáltalán: ki tekintette őket kívülállónak? Mi alapján? A társadalom? A szakma? A politika? Ha a társadalom észlel kívülállóként, mint ahogy azt a szerzők írják, abban mi a meglepő? A professzionális értelmiségi szerepet preferáló Pierre Boulez-t vajon hogyan észleli a francia társadalom?

RÉGIÓNK SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

Kétségkívül imponáló a bőséges hivatkozásjegyzék, de ha a közép-európai értelmiség zapadnyik és pocsvennyik dichotómiájára rácsúszik a kultúra és civilizáció manheimi kettőssége, majd minderre egy-egy bekezdés erejéig Wallerstein világgazdaságtípusizálása és Szűcs Jenőnek a középkori Európa három fejlődési régiójára vonatkozó kategóriarendszere, a dolog némileg veszít mélységéből. Különösen, ha Wallerstein és Szűcs Jenő emlegetésének az az ára (?!), hogy nem tudunk meg bővebbet a civilizáció és a kultúra igen érdekesnek induló analitikus dimenziókbéli különbségeiről. Vajon miért éppen e dimenziók említettek? S ha már említettek, miért nem tekintik át ezeket szisztematikusan? Később miért csak töredékes utalásokban fedezhetők fel e distinkciók nyomai? Talán azért, hogy az angolszász analitikus szellem alacsonyabbrendűségét illusztrálják a szabad, improvizatív, asszociatív közép-európai gondolkodással szemben? Ha ez a helyzet (és könnyen lehet, hogy erről van szó), gratulálok: kiváló ötlet.

De ha csupán ilyen akadémiai ízű kifogásaim volnának, nem vállalkoztam volna arra, hogy megjegyzéseket fűzzek ehhez a valóban igen izgalmas íráshoz. A főtiekkel így nem is kívánok a továbbiakban foglalkozni. Sokkal lényegesebbnek tartom az írás alaptételével s a mögötte álló szociológus-értelmiségi szerepfelfogással kapcsolatos álláspontom vázlatos kifejtését. Ehhez azonban egy kicsit távolabbról kell nekirugaszkodni.

A szociológia olyan társadalomtudomány, amelynek léte jelentősen függ a mindenkori politikai erőterétől. Ez részben azért van így, mert a kutatási problémák többnyire a társadalmi problémákból nőnek ki; e tudomány látszólag autonóm antinómiái is gyakran közvetlenül politikai eredetűek (lásd például az egyéni-kollektív dichotómiát!); emellett a politikai hatalom centrumában elhelyezkedők általában erőteljes késztetést éreznek arra, hogy e diszciplína eredményeit igyekezzenek legitimációs eszközként fölhasználni.

E kétféle, hatalmi-politikai és immanens tudományos logika alapján szerveződő erőterben a tudósközösség tagjai egy igen bonyolult viszonylat- és pozíciórendszerben léteznek. Egy tudós pozíciója egyrészt a nemzeti és nemzetközi szakmai erőterben definiáltatik az adott tudós szaktudása, szakmai státusa, paradigmakötöttsége (stb.) alapján. A pozíciót meghatározó másik fontos tényező a tudós beágyazottsága a tágabb társadalmi-politikai erőterbe. Mindemellett magának a tudományágnak is időről időre változik a pozíciója a többi akadémiai diszciplína és a laikus-értelmiségi nyilvánosság rendszerében.

A szociológia századunk harmincas éveiben az Egyesült Államokban vált először a kuhni értelemben normál tudománnyá – jelentős részben a szakma akkori és ottani domináns figurái (Parsons, Merton, Lazarsfeld) tudatos stratégiáinak köszönhetően. Parsonsék a természettudományok analógiájára igyekeztek akadémiai tudománnyá formálni a szociológiát: kézikönyvekben foglalták össze addigi eredményeit, hozzáláttak egy erősen hierarchizált folyóiratstruktúra kialakításához, szakmai-professzionális ideológiájuk középpontjába állították az objektivitás, a tiszta tudományosság, az altruizmus, az elfogulatlan szakértelem értékeit. A szociológiából egy laikusok számára érthetetlen, bonyolult, zárt szaknyelven kommunikáló diszciplínát teremtettek, numerus claususszal korlátozták az egyetemeken a szakmai rekrutációt (vö. Coleman–Bourdieu, 1991). Ennek következtében e tudományág Amerikában a harmincas–negyvenes években egy exkluzív elit szűk klubjának viszonylag magas presztízsű tevékenységévé vált, miközben Európában éppen csak megkezdte szabad-

RÉGIÓNK SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

ságharcát a filozófia, a történettudomány vagy a szociálanropológia vég- és légvárai ellenében.

Az ötvenes évektől kezdve aztán radikális változások történtek a szociológia világában. A korábban egységes, világosan strukturált és hierarchizált, amerikai központú tudomány egy versengő paradigmák, iskolák és legitimációs elvek által tagolt, többközpontú diszciplínává alakult. A numerus clausus megszűnt: a hatvanas évektől kezdve Európában és Amerikában is megsokszorozódott a szociológus hallgatók, majd később a szociológusok száma. Az alsó osztályok gyermekei mind nagyobb arányban kerültek az egyetemekre, meghosszabodott a tanulási idő, népszerűvé váltak a baloldali mozgalmak és ideológiák, az alternatív életformák stb. Mindezek következtében a szociológus tevékenységének értékmotivációi pluralizálódtak: a korábbi akadémikus, tiszta tudományosságot és értékmentességet hangsúlyozó professzionális ideológiával szemben egyre nagyobb hangsúllyal jelentek meg a különböző (főleg baloldali) értékelkötelezettségű s ebből (is) adódóan új vizsgálati tárgyakat előtérbe állító professzionális ideológiák és legitimációs elvek.

Az idő múlásával e pluralizálódott és internacionalizálódott szociológia társadalmi súlya s a varázserejébe vetett hit világszerte megcsappant (az okok taglalásától ezúttal talán eltekinthetünk). Nagyszámú (és gyakran munkanélküli) művelői manapság eltérő felkészültségű, beágyazottságú, paradigmakötöttségű, politikai irányultságú, szakmai ideológiájú, társadalmi befolyású (stb.) emberek, akik között jelentős különbségek figyelhetők meg stratégiáik irányát és jellegét illetően.

A nagyvilágban az ötvenes – hatvanas években lezajlott események mintegy húszéves késéssel bizonyos értelemben Kelet-Európában is megismétlődtek. Ami erre felé az ötvenes években még "burzsoá áltudományként" tiltatott, majd a hatvanas években az intézményileg még erősen hatalomfüggő autodidakta szociológusok szűk köre által műveltetett, a hetvenes – nyolcvanas évek folyamán egy mind szélesebb körű, pluralizálódó motivációk alapján szerveződő értelmiségi közeg, illetve publikum diskurzusának meghatározó részévé vált. A szociológia tiltott, de leszakítható gyümölcsként a szalonképes ellenzékiesség fő hordozójává, az értelmiségi köznyelv fontos összetevőjévé vált (vö. Kuczi, 1991; Teodorescu, 1991). A numerus clausus megszűnt: végre több egyetemen is megkezdődött a szakmai képzés, a kutatói intézményrendszer differenciálódott, új lapok, kiadványok születtek, s – a nyugati országokhoz hasonlóan – radikálisan megnövekedett a szociológusok száma.

E morfológiai hasonlóságokon alapuló strukturális homológia azonban könnyen elfedheti azt a tényt, hogy Magyarországon, miként a környező kelet-európai országokban, a szociológus tevékenységének motivációjául mindenekelőtt az aktuális politikai hatalommal szembeni kritikai attitűd (vagy ellenkező esetben az apologetikuság intézményileg kondicionált kényszere) szolgált. Az éppen fennálló határokig (s alkalmasint egy hajszállal azon túl) merészkedő konfrontáció, a cenzúra és öncenzúra határmezsgyéin való egyensúlyozás művészete, a táblázatok közé illesztett stilisztikai értékű petárdák, metaforák csillogtatása nem csupán tudományos, hanem erkölcsi-politikai tett is volt. Ha tetszik: a társadalomkutató – miként a régió művészeinek, értelmiségieinek nem csekély hányada az elmúlt évszázadokban – a nemzet lelkiismereteként és potenciális megmentőjeként alkotott, s tevékenysége nemcsak szűkebb szakterületén, hanem szélesebb, nemzeti-politikai kontextusban is értelmezhető, illetőleg értelmezendő volt.

Ehhez képest régiókban radikálisan megváltoztak a föltételek a kilencvenes évek fordulóján. A jogállamiság, a parlamentarizmus és a többpártrendszer (még ha nem

is tökéletesen kidolgozott) játékszabályai alapján szerveződő politikai-társadalmi térben, ahol a (nemzetmentő) programok, törvények kidolgozása, megvitatása és érvényesíttetése a többé-kevésbé professzionálódó politikai szaktestület rutinszerű tevékenységévé válik, a népük sorsát szívükön viselő értelmiségiek metaforái, rejtett üzenetei, terapeutikus szándékokból táplálkozó szociodiceái légüres térbe kerülnek. Váratlanul kidérül: a korábban oly izgalmasnak tűnő szociológia egyre kevesebb embert érdekel, s a túlduzasztott szakma számos művelőjének a munkaerőpiaci korlátokkal is szembesülnie kell.

Ha ebben a helyzetben az egyes tudósok, tudóscsoportok, rövid- és hosszú távú stratégiáit kívánjuk vizsgálni, azt kell megtudnunk, hogy az érintettek mely erőterben (nemzeti, nemzetközi, politikai, gazdasági stb.) milyen tőkét (tisza szakismeret, szakmai címek, rangok, gazdasági, politikai stb.) mennyi idő alatt, milyen konfliktusok és kooperációk, tematikus beruházások stb. révén igyekeznek fölhalmozni, átváltani, illetőleg újratermelni. Választ kell kapnunk arra a kérdésre is, hogy e stratégiák következtében a tudományág politikai erőterrel szembeni autonómiája hogyan alakul, továbbá hogy az említett tényezők miképpen befolyásolják a szakmai rekrutációt.

Ha egy tudomány létét kétféle logika határozza meg, természetesnek tekinthető, ha művelői igazodnak ezen elvekhez. Ezért törvényszerűen kialakul azon tudósok csoportja, akik szakmai autonómiájukat a diszciplína immanens logikájának engedelmeskedve kívánják megteremteni, illetve fönntartani. Ők a *szaktudósok*, akik exkluzivitásra törekednek, s a tudományos igazság önértékébe vetett hittel az értékmentes professzionális szakmai ideológiája alapján tevékenykednek. Ugyanakkor törvényszerűen létrejön a szociológusoknak azon csoportja is, amelynek tevékenységét – pro vagy kontra – a politikai erőter logikája határozza meg. Ők az úgynevezett *"állami"* vagy *"ellenzéki"* szociológusok. Harmadrészt pedig megjelennek azok a szakemberek, akiknek tevékenységét elsősorban a szélesebb laikus publikum "szívóhatása" befolyásolja. Ők a rádió- és televízióműsorok szereplői, a kommentátorok, a *tudománynépszerűsítő*k. (Mondani sem kell: ezek a tiszta típusok. A valóságban könnyen elképzelhető, hogy valaki pályájának különböző szakaszaiban, vagy éppen egy időben is, több csoportba tartozhat.)

Ha a pályafutás időbeli dinamikáját is szeretnénk figyelembe venni, a fenti szempontok alapján a hazai szakmai közegre vonatkoztatva a legkülönbözőbb variációkat alkothatjuk. Íme, néhány jellemző példa: (1) a régi politikai-szakmai tőkéjüket új politikai tőkére váltók (induljanak akár a régi rendszer domináns vagy ellenzéki pozíciójából, s legyenek akár nagykövetek vagy a legkülönbözőbb pártok parlamenti képviselői); (2) a felhalmozott szakmai tőkéjüket hatalmi tőkére váltók (a fontos közszolgálati intézmények vezetői); (3) a fölhalmozott szakmai tőkéjüket szakmai presztízssre váltók (a tudományos bizottságok, felsőoktatási intézmények vezetői); (4) a szakmai tőkét a szakmai státussal és gazdasági tőkével elegyítők (a szaktevékenységük és intézményi vezető szerepük mellett vállalkozói szerepet is betöltők); (5) a kizárólagosan a szakmai tőkéjüket újratermelők; (6) a szakmai tőkéjüket népszerűségere váltók; (7) a pályaelhagyók stb.

A Csepeli – Wessely szerzőpár provokatív álláspontjában a fenti stratégiák nehezen összeilleszthető elemei keverednek. Ők ugyanis egyrészt a szociológiai elmélet fejlesztésére látnak kognitív esélyt egyfajta rugalmas-metaforikus szaknyelv újratermelésével, ugyanakkor azt is fontosnak tartják, hogy (Közép-Európában) ezzel együtt a szociológia "megőrizze", illetve "visszaszerezze" közéleti jelentőségét. Véleményem szerint e két kívánalom külön-külön is utópisztikus, együttes megvalósulásuk pedig

RÉGIÓNK SZOCIOLÓGIÁJÁRÓL

szinte teljesen irreálisnak tűnik. Azt ugyan elfogadom, hogy a posztmodern társadalomelmélet érdekes *színfoltját* jelentheti egy rendhagyó, az akadémiai sablonokat kevésbé tiszteletben tartó és a különböző stílusstartományok között szabadabban mozgó, közép-európai gyökerű *diskurzus*, a szociológiaelmélet illetően megújításának esélyeit illetően azonban már szkeptikus vagyok. Az e téren is érvényesülő amerikai dominancia ugyanis éppen az akadémikus-skolasztikus jellegű paradigmák hosszú távú előtérbe kerülését látszik valószínűsíteni.

A szociológia közéleti jelentőségének visszaszerzésén munkálkodó szándékot don quijote-inek érzem, melyet a múltban kondicionálódott beállítódások motiválnak. Kétségtelen: kellemes érzés lehetett fontosnak lenni, kulcsfogalmainkat a laikusok szájából visszahallani. Jó volt odamondogatni, beolvasni, leleplezni, konfrontálódni, és kis győzelmeink tudatában hősként létezni. De ne feledjük: a szociológia közéleti szerepének jelentősége a társadalmi és szakmai nyilvánosság működésének diszfunkcióból származott! Tudjuk vagy sem, gondolunk rá vagy sem: e szerep visszaszerzése is csupán a közélet "visszarendeződésének" árán volna lehetséges. Akkor pedig — bármennyire nehezünkre esik is — jobb, ha az új közélet újraintézményesülő korlátai között kísérreljük meg saját helyzetünket újradefiniálni.

Ebben az új közéletben a főntebb érintőlegesen említett stratégiák bármelyikét legitim módon választhatjuk. Őszintén drukkolok a szerzőpáros tagjainak is, hogy sikerrel vívják meg harcukat a kortárs szociológiaelmélet Közép-Európából kiinduló megújítása érdekében. Attól azonban óvnám őket, hogy e tevékenységük közéleti következményeit illetően túlzott várakozásokat tápláljanak magukban. Ha viszont a diszciplína közéleti szerepének visszaszerzése érdekében kívánnak munkálkodni, a csalódások elkerülése végett ajánlatosnak tűnik lemondani az elmélet megújításának igényéről. Vagy van még egy lehetőség: két fenékhez két lovat választani.

Irodalom

Bourdieu, Pierre: "On the Possibility of a Field of World Sociology", in: P. Bourdieu, J. Coleman (ed.): *Social Theory for a Changing Society*. Westview Press, Boulder, San Francisco, Oxford, 1991.

Kuczsi Tibor: "«Magánnyelv» — szociológia — közbeszéd". *Replika*. 1991/2 — 3.

Teodorescu, Alin: "A kortárs román szociológia (1965 — 1985)". *Replika*. 1991/2 — 3.